

THE HEBREW UNIVERSITY
OF JERUSALEM

ЕВРЕЙСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ
В ИЕРУСАЛИМЕ

SAINT PETERSBURG
STATE UNIVERSITY

САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ

JUDAICA PETROPOLITANA

Scholarly Journal
Научно-теоретический журнал

№ 2 2014

Jerusalem — St. Petersburg
5775

Иерусалим — Санкт-Петербург
2014

Академия
Исследования Культуры

Mandel Institute of Jewish Studies
Chais Center for Jewish Studies

Department of Jewish Culture
at Saint Petersburg State University

Институт еврейских
исследований им. Мандела
Центр Чейза по развитию иудаики

Кафедра еврейской культуры
Санкт-Петербургского
государственного университета

JUDAICA PETROPOLITANA

Editorial Council:

H. Ben-Shammai (Jerusalem), B. Chiesa (Turin), A. Dykman (Jerusalem), P. Fenton (Paris), D. Fishman (New York), R. Sh. Ganelin (St. Petersburg), S. Goldin (Jerusalem), V. E. Kelner (St. Petersburg), G. Khan (Cambridge), A. B. Kovelman (Moscow), J. Nom de Deu (Madrid), A. Rofe (Jerusalem), D. E. Rozenson (Moscow/Jerusalem), S. Ruzer (Jerusalem), S. Stampfer (Jerusalem).

Editorial Board:

Editors-in-chief: С. Aslanov (The Hebrew University of Jerusalem), I. R. Tantlevskij (St. Petersburg State University).

Editor: I. Lurie (The Hebrew University of Jerusalem).

Executive secretaries: M. Berkovich (The Hebrew University of Jerusalem), E. S. Norkina (St. Petersburg State University), V. V. Fedchenko (St. Petersburg State University).

Technical secretary: N. M. Kuznetzova (St. Petersburg State University).

Редакционный совет:

Х. Бен-Шаммай (Иерусалим), Р. Ш. Ганелин (Санкт-Петербург), С. Гольдин (Иерусалим), А. Дикман (Иерусалим), В. Е. Кельнер (Санкт-Петербург), А. Б. Ковельман (Москва), Б. Кьеза (Турин), Х. Ном де Деу (Мадрид), А. Рофэ (Иерусалим), Д. Е. Розенсон (Москва/Иерусалим), С. Рузер (Иерусалим), П. Фентон (Париж), Д. Фишман (Нью-Йорк), Г. Хан (Кембридж), С. Штампфер (Иерусалим).

Редакционная коллегия:

Главные редакторы: С. Асланов (Еврейский университет в Иерусалиме); И. Р. Тантлевский (Санкт-Петербургский государственный университет).

Редактор: И. Лурье (Еврейский университет в Иерусалиме).

Исполнительные секретари: М. Беркович (Еврейский университет в Иерусалиме); Е. С. Норкина (Санкт-Петербургский государственный университет), В. В. Федченко (Санкт-Петербургский государственный университет).

Технический секретарь: Н. М. Кузнецова (Санкт-Петербургский государственный университет).

All contributions submitted to *Judaica Petropolitana* are peer-reviewed
Все публикуемые в журнале *Judaica Petropolitana* статьи проходят экспертную оценку

Издание номера подготовлено при поддержке
Российского Еврейского Конгресса

СОДЕРЖАНИЕ

Исследования

- В. Е. Кельнер.** Барьер: М. М. Винавер и еженедельник «Еврейская трибуна».....5
- В. Лукин.** Наполеоновские войны и российские евреи: 200 лет памяти.....33
- О. Ю. Минкина.** Семейные конфликты и семейные истории евреев в российских делопроизводственных документах начала XIX в.51
- А. В. Зорницкий.** Западноукраинские диалектные заимствования в сборнике рассказов Йосифа Бурга «на Черемоше»71

Рецензии

- Vassili Schedrin.** At Home In Russia [Rev. of: Glants, Musya. Where is My Home? The Art and Life of the Russian Jewish Sculptor Mark Antokolsky, 1843–1902. Lanham, MD: Lexington Books, a division of Rowman & Littlefield Publishers, 2010]86
- Ю. Рец.** Хаим Житловский — теоретик секулярного еврейского национализма [Рец. на: K. Schweigmann-Greve. Chaim Zhitlowsky: Philosoph, Sozialrevolutionär und Theoretiker einer säkularen nationaljüdischen Identität. Hannover: Wehrhahn, 2012].....91

Публикации и переводы

- «Новости»: Дневник Хаима Авраама Шапира из Могилева (1873–1917).
Редакция рукописи и примечания: Д. Асаф.
Вводная статья: А. Литин, Д. Харув98
- Приложение. Завещания автора дневника (1910–1917)153

דוד אסף. 'ובאותו קיץ נתהוו כמה חדשות בעירנו': יומנו של חיים אברהם שפירא (1873–1917).....ב

יומנו של חיים אברהם שפירא ממוהילב. ההדיר מכתב היד והוסיף הערות דוד אסף.....ו

נספח. צוואותיו של חיים אברהם שפירא (1910–1917).....ג

יומנו של שפירא הוא מקור היסטורי רב ערך, שאוצר בתוכו מידע שניתן לבססו לאור מקורות אחרים, אך גם משתקפים בו ניצוצות של פולקלור, הווי ייחודי ומנהגים, שלא תמיד השתמרו או תועדו במקומות אחרים. השתדלתי לעמוד על כל אלה במערך המפורט של ההערות.

המהדורה הביקורתית של יומנו של חיים אברהם שפירא הותקנה על פי כתב יד שצילמו נמצא ברשותה של נכדתו, גב' לרה צינמן מחיפה. כתב היד, שרק חלקו הגיע לידינו, נרשם ככל הנראה במשך כמעט חמישים שנה, והוא מסתיים זמן קצר טרם פטירתו של הכותב. הוא נכתב על פתקאות נייר בגודל של 20 ס"מ (רוחב) על 7 ס"מ (אורך). חלקו הראשון של היומן כתוב על פתקאות נייר גזורות בגודל אחיד, אולי דפי מחברת, שכן סימני הדבק הכורך את הדפים עדיין ניכרים. חלקו השני כתוב על נייר שנגזר בצורה חובבנית, כנראה בידי שפירא עצמו, כדי להתאימו למידות החלק הראשון של היומן. שפירא סימן כל דף (שני פתקים) בספרור אותיות. על דף לו יש חותמת בית החרושת שייצר את המחברת: Tovar Troitskoi Fabriki, כלומר תוצרת בית החרושת [לנייר] 'טריוציקייה'¹.

הפתק הראשון של היומן ששרד סומן בספרה לה, ומכאן ששלושים וארבעה הדפים הראשונים (וליתר דיוק: שישים ושמונה פתקים) אבדו. שפירא הקדיש בממוצע ארבעה פתקים לכל שנה, ולכאורה ניתן היה להניח כי החל בכתיבת היומן בשנת 1858, בהיותו ילד בן שמונה. זו כמובן הנחה בלתי סבירה, וברור שחלקו הראשון של כתב היד היה בעל אופי שונה, ואת היומן עצמו החל שפירא לכתוב רק באמצע שנות השישים. אם כך, הוא כתב את היומן יותר מחמישים שנה, אך בידינו נמצאים רק הדפים אשר משקפים כעשרים שנה, כלומר רק כארבעים אחוזים של היומן הגיעו אלינו.

כמו כן, חסרים שני פתקים שסומנו כדף לז. ניתן לקבוע זאת, שכן החל מדף לח כל הפתקים מחוברים כמחברת – כך למשל, פתק מא חובר לפתק לח, לעומת זאת פתק מב תלוש ואיננו מחובר, מג שוב מחובר ללו. מד מחובר לנא, ונב איננו מחובר. בהמשך חסרים עוד שנים-עשר דפים (דפים טז-כו) המכסים את השנים 1901-1909. הפיסוק, כמו גם החלוקה לפסקאות – הם של המהדיר. פתיחת ראשי תיבות והוספות בטקסט ניתנו בסוגריים מרובעים []. השמות הגאוגרפיים בהערות נכתבו כפי שמקובל בשפה הרוסית ובשונה ממחבר היומן, אשר כתב אותם לרוב על פי השמיעה. במנגנון ההערות והביאורים השתדלתי להאיר את כל מושגי הריאליה, המנהגים, המאכלים, שמות היישובים, הספרים והאנשים, וכן עניינים לשוניים, גאוגרפיים, היסטוריים, פולקלוריים ופרשניים, העולים מן הטקסט, ככל שיכולתי להשיג ולדעת. שמות מקומות הובאו בהערות על פי התעתיק העברי המקובל היום בספרות המחקר וכן במקורם הלועזי (בדרך כלל הרוסי). תודתי לדן חרוב שעבר על ההערות והוסיף עליהן כהנה וכהנה.

¹ בית החרושת לנייר 'טריוציקייה' נמצא בכפר קונדרובו (Кондрово), פלך קאלוגה.

גבוה כעגלות הקאטוליקים [הקתולים] שמוליכים בו מתייהם. והעגלה והסוסים היו מכוסים בשחורים. וקודם בואו שלחו בני ביתו בילעטין דפוסים [כרטיסים מודפסים] בשפת רוסיה] לכל העיר שיצאו לכבודו. ויצאו כל העיר ... והחזנים עם משוריהם הלכו לפני העגלה ושררו בניגון כהני הנוצרים, וסבבו אותו בכל העיר. ובבואם נגד ביתו אמר הרב דממשלה הספד בשפת המדינה ... ואח"כ הוציאו מביתו מחרוזות פרחים ... כמנהג הנוצרים והניחו על ארונו. וגם שלש כרים אדומים ועליהם אותות החן שלו [אותות הצטיינות] שקיבל מהממשלה, והניחו ג"כ [גם כן] על ארונו. ואעפ"כ עשו לו היהודים ג"כ כבוד, ובבואו לחצר מות [בית העלמין] עשו לו הרבנים ד' הספידיים, וקברו אותו עם ארונו. ואח"כ עשו בני ביתו משתה גדול לכל מושלי ושוטרי העיר, במקום סעודת הבראה. יתן ד' ויובלע המות לנצח ולא יתפשט חלילה הנגע בעירינו, כי העגלה נתנו בני ביתו במתנה לאנשי רוח הזמן לימים הבאים.

שפירא מתבונן בצער על החידוש הזה, אך מבין כי אין אפשרות ואין טעם להתנגד לו. הנה כי כן, למרות הזלזול הבוטה של 'אנשי רוח הזמן' (כלומר משכילים וחילונים) בכללי ההלכה והמסורת, 'עשו לו היהודים גם כן כבוד' ורבנים הספידי את המנוח. מנקודת מבטו, הלמדן המסורתי או החסיד ירא השמים ממשיכים להיות דגמי מופת שאליהם יש לשאוף ולאורם יש לחנך. שפירא כמעט ולא מתייחס במישרין לערכים החדשים ולחוויות הקיום שהציפו את סדר היום היהודי, שיבשו את מדרג הערכים המסורתי ועיצבו מחדש את סולם היוקרה המקצועית. אם לשפוט לפי היומן, מושגים כמו השכלה, לאומיות, ציונות, סוציאליזם, בונד, הגירה, ספרות חדשה בעברית או ביידיש אינם חלק מעולמו היומיומי. האם לא ידע ולא שמע? אין זה סביר שאדם פיקח וערני כמו שפירא, שקרא עיתונים ואוזניו היו פקוחות למתרחש, הכחיש את קיומה של המציאות. נדמה שבימונו העדיף ליצור מעין 'בועה' המגוננת על עולמו היהודי הישן מפני רוחות הפרצים שמבחוץ. הסכנה לקיומו של עולם זה אינה המציאות היהודית המשתנה, שיכולה להכיל לצד בני החברה המסורתית גם את 'אנשי רוח הזמן', אלא המציאות הפוליטית החיצונית של מלחמות וזעזועים מדיניים. דוגמה ל'התכחשות' זו היא יחסו לארץ ישראל, שעבורו היא עדיין מחוץ הכיסופים המסורתי בו ייבנה בית המקדש, ולא מקום שבו מתהווה חלופה חילונית חדשה לחיים היהודים. בנו יוסף, שנולד ב-1879 ועלה לארץ בימי העלייה השנייה, נשא בשנת 1909 לאשה את שרה ויתקין, אחותו של המורה יוסף ויתקין, שהתפרסם בקול קורא לצעירי הגולה' (1904), שבו קרא לנוער היהודי לעלות לארץ וליישובה. שפירא, אז בדיוק בן שישים, רשם ביומונו את דבר נישואי בנו, שנערכו במושבה ראשון לציון, אך התעלם לחלוטין מעולמו המהפכני של הבן, שלא היה שונה מזה של חבריו אנשי העלייה השנייה. רק כך אפשר לפרש את הרישום התמים ביומונו, שמחבר את העולם הישן של לימוד תורה, את התקווה שבנו וצאצאיו העתידיים ילכו בדרכי התורה ואת חלומו הפרטי לזכות וללמוד את התלמוד הירושלמי בירושלים:

וביום א', כ"ה ה"ל, נסע [הבן יוסף] עם אשתו לביתו [בסגרה אשר בגליל. יתן ד' ויבלו ימיהם בטוב ובנעימים עפ"י דרכי תורתנו הקדושה אשר דרכי] [ה] דרכי נועם, ויזכו לראות בנים ובני בנים, אשר ילכו ג"כ בדרך ה"ל. ביום ועש"ק [ו' ערב שבת קודש] ... הגיע לי ידיעת החתונה. ולמחרתו ביום הש"ק [השבת קודש], ט"ו ה"ל, זכיתי לסיים את הספרי [ספר מדרש] ... ועתה אעתור לד' שיזכני לגמור הש"ס בבלי שנית עם הצבור, ואח"כ להתחיל ולגמור הש"ס ירושלמי בירושלים עה"ק [עיר הקודש], אמן.

הרוסית והבינלאומית. כך מספק היומן מבט מקורי על חיי היומיום, היסטוריה 'מלמטה' (grass roots) שמתעדת את חיי הפרט והכלל של איש אחד ומשפחה אחת בקהילה אחת במפנה המאות 19-20.

עולמו האישי של שפירא קשור כולו לחיי הדת והמסורת. הוא שקוע בקיום מצוות ובלמוד הש"ס, אך נטיותיו האישיות מבצבצות מכל עבר: חיבתו לאסטרונומיה (שקשורה אצלו גם בזמני קידוש הלבנה), תיעוד פרטני של מחלות, שיטפונות או שריפות, והתעניינות ערנית באירועים פוליטיים וצבאיים, גיוס לצבא ומלחמות. למרות היותו שייך למחנה האורתודוקסי-החסידי (הוא קשור לחסידות חב"ד, שהייתה דומיננטית במוהילב, אך הוא לא מזוהה עמה במובהק), שבאותה עת גיבש עמדות אנטי-מודרניות מובהקות, לא נותר שפירא סגור בד' אמות בית המדרש. משדה ראיתו לא נעלמו אירועי החיים המדיניים והצבאיים – כמו למשל מלחמת רוסיה-טורקיה (1877-1878), הפוגרומים של שנות השמונים, עלייתו לשלטון של ניקולאי השני ב-1894 ונפילתו בימי מהפכת פברואר 1917 או אירועי מלחמת העולם הראשונה – שאותם המידע עליהם שאב מהעיתונות היהודית ('כותבי העתים').

החוויה שעוברת כחוט השני לאורך כל דפי היומן, גם אם הכותב עצמו אינו מודע לה בהכרח, היא המפגש המתוח עם המודרנה. שפירא אמנם נטוע בעולמו הדתי והמסורתי 'הישן', אך סביבו מבעבע 'החדש' והוא חודר בכל החורים והסדקים. מציאות רוחנית, פוליטית וחברתית, שקפאה מלכת במשך מאות שנים, השתנתה לבלי הכר מול עיניהם המשתאות של בני הדור. לא היה זה שינוי חד-פעמי וברוטלי אלא תהליך הדרגתי סטיכי, שהתעצם למן שנות השישים ואילך. במהלכה של תקופה זו נוצרו תנועות רוחניות, חברתיות ופוליטיות חדשות ובה בעת נחלש כוח הקסם של התנועות הישנות (למשל, החסידות), התדלדלה חיוניותן של העיירות ('שטעטלעך') וגברו תהליכי התיעוש, העירוי וההגירה החיצונית והפנימית. החילון והרוסיפיקציה הביאו לא רק לשינוי פניה של הקהילה היהודית המסורתית אלא גם החריפו את המתחים המשפחתיים והבין-דוריים בין 'האבות' ו'הבנים'. שפירא מתאר, בלא משים, שינוי אטי של המציאות היהודית – במקרה שלו בעיר מוהילב – שנמשך יותר מארבעים שנה. המציאות היהודית של שנת 1917, שמשקפת בסוף יומנו של שפירא, היא כבר חדשה ושונה לחלוטין מהמציאות שבה החל לכתוב את היומן.

בכתיבתו של שפירא לא נמצא צער או געגוע לעולם הישן, אלא השלמה שוות נפש עם היעלמו. דוגמאות בולטות למוסדות מסורתיים שתמורות הזמן ערערו אותם, הם 'המשפחה' ו'לימוד תורה'. שפירא, כמי שחי כולו בעולמה של המסורת, נאחז במוסדות אלה בכל כוחו ולא מרפה, הוא מתעד את חיי המשפחה שלו – נישואין, לידת ילדים, מחלות, אסונות, ואף אינו מסתיר מעצמו ומקוראיו העתידיים את כישלון זיווגו השלישי, שלא עלה יפה והסתיים בגירושין. כחסידי ופרוש הוא מקבל על עצמו חומרות יתרות (למשל לא להסתכל בפני נשים, או לא לדבר בגנותו של אף אדם), הוא לומד בהתמדה תלמוד ומדרשים, ובה בעת אינו שוכח לדווח על גיוסים לצבא ועל מלחמות, על חתונתו של הצאר החדש או על כוכב שביט שנגלה בשמים. דוגמה ל'חידוש גדול', שכמותו לא היה במוהילב מיום ייסודה, הוא קבורתו בשנת 1896 של אחד מגבירי העיירה בטקס חילוני מודרני שניכרו בו גם השפעות נוצריות.

ביום ב', [פרשת] בלק, י"א תמוז, היה חידוש גדול בעירנו, אשר לא היה כזה מיום הַנסדה, כי הג'בירי ישראל ראטנער מת בעיר בערלין ... וביום ב', [פרשת] בלק, הביאוהו] לפה בתיבה של בלעך [פח] הנתונה בתוך תיבות עץ. והעמידה על עגלה

'ובאותו קיץ נתהוו כמה חדשות בעירנו': יומנו של חיים אברהם שפירא (1873–1917)

ברשימת החותמים מראש (פראנומערנאנטן) על הספר 'מפיק מרגליות', שנדפס בוויילנה בשנת 1890, נרשמו, כמקובל, ערים שונות שיושביהן שילמו מראש תמורת עותק מן הספר. במוהילב נמנו בשמותיהם 32 בתי מדרש שונים, החל באלה המכונים 'זריזין' ו'ותיקין', עבור בבית המדרש הגדול דחסידיים ובית המדרש דליבאוויץ (כלומר של חסידי חב"ד), וכלה בבתי המדרש פ"ץ (פועלי צדק) או של 'חברה מנעלים' (חברת צדקה שעסקה בתיקון נעליים). זהו בלי ספק מספר גבוה מאוד של בתי מדרש והוא מצביע על האווירה התורנית שבה חיו בני הקהילה היהודית המסורתית בעיר מוהילב שעל גדות נהר הדנייפר. מוהילב, בירת פלך מוהילב שבצפון-מערב תחום המושב הרוסי (היום בבלארוס), הייתה עיר גדולה במושגי אותו זמן, וכמחצית מ-40,000 תושביה היו יהודים.

בסביבה זו ובאקלים רוחני זה חי גם חיים אברהם שפירא (1850-1918), משכיל תורני בעל נטיות חסידיות, שבעצמו נמנה כל חייו עם יושבי בית המדרש. ביומנו, ששרידיו משתרעים בין השנים 1873-1917, הוא תיעד בקיצור נמרץ ובמידה רבה של חסכנות את עולמו האישי והמשפחתי ואת העולם שמבחוץ, על חליפותיו ותמורותיו, כפי שנגלה לו מנקודת מבטו המצומצמת.

כתיבת יומן (שלא כמו זיכרונות) אינה סוגה ספרותית נפוצה, בוודאי לא אצל אנשים מן השורה שאינם אישי שלטון, מנהיגים פוליטיים או צבאיים, סופרים או אנשי רוח דגולים. יומנו של שפירא הוא אפוא מיוחד במינו ויוצא דופן. כתיבת יומן על פני עשרות שנים דורשת התמדה, משמעת עצמית, ומידה ניכרת של מודעות לחשיבותם של האירועים הפרטיים העוברים על הכותב. שפירא, מתברר, ניחן בתכונות אלה, אף כי בהעדר הקדמה אין אנו יודעים בדיוק מה היו מניעיו בכתיבת היומן.

שפירא היה עוד אחד ממיליוני היהודים שחיו בתחום המושב הרוסי בשלהי המאה ה-19 ולא טבעו את חותמם על מהלך ההיסטוריה. יהודי 'פשוט' ותמים, 'בעל בית' תורני, שלא השתייך לעילית הרבנית או האינטלקטואלית, אף שאורח חייה וגינוניה לא היו זרים לו. עדותו המקרית והאגבית על העובר עליו, על בני משפחתו ועל עירו – שאותה לא עזב – משולבת בידיעותיו ובתובנותיו על המתרחש 'בחוץ', בפוליטיקה

JUDAICA PETROPOLITANA

ISSN 2307-9053

Scholarly Journal № 2' 2014

Научно-теоретический журнал № 2' 2014

Подписано в печать с готового оригинал-макета 12.12.2014
Формат 60 × 90 1/16. Бум. офсетная. Гарнитура Garamond Premier Pro.

Печать офсетная. Усл. печ. л. 15.

Тираж 1000 экз. Заказ № 1475

Издательство «Академия Исследования Культуры»,
197343, Россия, Санкт-Петербург, ул. Чапыгина, д. 6, лит. А

Тел.: +7 (981) 699–6595;

E-mail: post@arculture.ru

<http://arculture.ru>

Отпечатано в типографии «Литография»,
191119 Санкт-Петербург, ул. Днепропетровская, д. 8

THE HEBREW UNIVERSITY
OF JERUSALEM

האוניברסיטה העברית בירושלים
המכון למדעי היהדות על שם מנדל
מרכז צ'ייס למדעי היהדות

SAINT PETERSBURG
STATE UNIVERSITY

האוניברסיטה הממלכתית
בסנקט-פטרבורג
המחלקה לתרבות ישראל

JUDAICA PETROPOLITANA

כתב עת מדעי
ב תשע"ה

ירושלים
תשע"ה

Академия
Исследования Культуры

סנקט-פטרבורג
2014